

An Analytical Study of the Scope of the Religious Experience Argument in Establishing Certain Divine Attributes

Sayyed Ali Mohammad Musavi*

Assistant Professor, Department of Islamic Studies, K. N. Toosi University of Technology, Tehran, Iran.
Email: musavi245@kntu.ac.ir

Use your device to scan
and read the article online

Citation Musavi, S.A.M. (2026). An Analytical Study of the Scope of the Religious Experience Argument in Establishing Certain Divine Attributes. *QABASAT*. 31 (120): 165-195

[10.22034/ILAW.2023.709546](https://doi.org/10.22034/ILAW.2023.709546)

Received: 07 March 2025 , Revised: 22 July 2026 , Accepted: 22 July 2026

Abstract

The argument from religious experience is one of the arguments for the existence of God that has garnered the attention of theologians, particularly in the West. The foundation of this argument lies in immediate awareness and direct encounter with a supramaterial (transcendent) being—or manifestations thereof. The central question is whether these experiences—even when reported recurrently by diverse peoples, nations, and followers of various religions—possess the capacity to establish the existence of a God who bears the attributes associated with the Abrahamic faiths. The present study examines this topic using a descriptive-analytical method and library-based research. Based on the findings of this research, it is important to note that—just as many arguments for the existence of God (such as those based on order, innate nature, causality, etc.) operate within their own specific scopes, meaning one cannot establish many of God’s attributes merely by relying on a single argument—the same principle applies here. For instance, the argument from design might not suffice to prove the eternity (past and future) of the Designer; yet, no one has discarded the argument for that reason. Similarly, by aggregating and identifying commonalities among the religious experiences of various individuals, one may be able to establish not only the existence of a transcendent reality but also certain of its attributes—such as mercy, knowledge and awareness, all-encompassing presence regarding creation, life, wisdom, and power. However, establishing these very attributes in an absolute sense (Omniscient, Omnipotent, etc.) through this argument appears unlikely.

Keywords

Argument from religious experience, proof of God’s existence, proof of God’s attributes, scope of the argument.

Extended Abstract

Introduction

In the tradition of philosophy of religion, the issue of proving the existence and attributes of God has always been a fundamental and challenging issue. Thinkers and philosophers throughout history have tried to explain and prove this issue by presenting various proofs and arguments. One of these proofs that has received special attention in recent decades is the proof of religious experience. The proof of religious experience is one of the most important philosophical arguments for proving the existence of God in the Western philosophical tradition. This proof is based on the religious experiences of individuals and believes that these experiences can be used as evidence for the existence of God. Keith Yandel, by expanding the principle of empirical evidence, has presented an argument that is based on four conditions. He believes that religious experiences must be falsifiable in order to be considered valid evidence. (Chaqmaqi and Mohammad Rezaei, 2019: 38) With this approach, Yandel has tried to present religious experience as an empirical phenomenon that can be examined and verified. Of course, criticisms such as neuroscientific criticism or criticisms by David Hume and others have been made of this argument, and this article examines each criticism in detail with its response. Finally, this article answers the main question of what use is the argument of religious experience in proving divine attributes?

Methodology

This research is descriptive-analytical in nature and employs a library-based, documentary methodological approach. To achieve the research objectives and elucidate the various dimensions of the subject, data collection was initially conducted through an in-depth, systematic analysis of high-level documents, specialized texts, scholarly articles from reputable databases, and primary sources. Subsequently, qualitative content analysis techniques were used to scrutinize, categorize, and comparatively analyze the gathered data, thereby establishing a coherent framework—derived through an inferential approach—to address the research questions. This approach entails validating the findings by aligning theoretical perspectives with evidence found in the existing literature.

Discussion & Results

According to the findings of this study, it should be noted that, just as many of the arguments for proving the existence of God (such as order, nature, causali-

ty, etc.) have their own specific scope and territory, and it is not possible to prove many of His attributes in addition to the existence of the transcendental (which we call God) by simply citing one argument, the same is true here. That is, for example, the argument for order may not be able to prove the eternality of the regulator. But no one has abandoned this argument for this reason. Therefore, here too, perhaps, by putting together the religious experiences of different individuals and sharing with them, in addition to proving the principle of the existence of the transcendental, some of His attributes such as mercy, knowledge and awareness, and encompassing creatures, life, wisdom, power, etc., can also be proven. However, proving these attributes in an absolute manner (omniscience, omnipotence, etc.) by this argument seems unlikely.

Conclusion

Finally, it should be emphasized that the purpose of the argument from religious experience is not to prove the existence and attributes of God objectively and independently. Rather, the main purpose of this argument is to strengthen faith and deepen human knowledge of God. Religious experience can help humans to establish a relationship with God and, through this relationship, achieve a better understanding of the divine attributes and perfections. Some Muslim thinkers believe that religious experience can act as a “key” to enter the world of meaning and to recognize religious truths. In other words, religious experience can help humans to transcend the superficial and imitative level of religion and reach its depth and innermost being. These thinkers emphasize that religious experience should not be considered as a substitute for reason and revelation, but should be used as a complement and reinforcement for them. Finally, it should be noted that the argument from religious experience is one of the most important and widely used arguments in the philosophy of religion. This argument, relying on the religious experiences and feelings of individuals, attempts to prove the existence and attributes of God. Despite its challenges and limitations, this argument can be effective in strengthening faith and deepening human knowledge of God. However, in order to use this argument, one must pay attention to its foundations, assumptions, and challenges, and refrain from generalizing it to all individuals and all circumstances

Funding

According to the corresponding author, this research received grant from INSF.

Author's Contribution

The author is solely responsible for the design, implementation, writing, and final approval of the manuscript.

Conflict of Interest

The author declare that there is no conflict of interest regarding the authorship or publication of this article.

بررسی تحلیلی قلمرو برهان تجربه دینی

در اثبات برخی صفات خداوند^۱

سیدعلی محمد موسوی*

استادیار گروه معارف اسلامی، دانشگاه صنعتی خواجه نصیرالدین طوسی، تهران، ایران.

Email: musavi245@kntu.ac.ir

استناد موسوی، سیدعلی محمد (۱۴۰۵). بررسی تحلیلی قلمرو برهان تجربه دینی در اثبات برخی صفات خداوند. *قبسات*. ۳۱ (۱۲۰): ۱۹۵-۱۶۵

[10.22034/ilaw.2023.709546](https://doi.org/10.22034/ilaw.2023.709546)

تاریخ ارسال: ۱۴۰۳/۱۲/۱۷، تاریخ بازنگری: ۱۴۰۵/۰۴/۳۱، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۴/۳۱

چکیده

یکی از براهینی که متکلمان، به ویژه برخی متکلمان غربی در اثبات وجود خداوند، به آن توجه کرده‌اند، برهان تجربه دینی (Proof of religious experience) است. آگاهی بی واسطه و مواجهه مستقیم با موجودی فرامادی (ماوراءالطبیعه) یا تجلیات او، اساس این برهان را تشکیل می‌دهد. پرسش اصلی این است که این تجربیات، ولو به صورت متواتر و توسط اقوام و ملل و پیروان ادیان مختلف نقل شوند، آیا قدرت اثبات وجود خداوندی با برخی صفات ادیان ابراهیمی را دارند؟ پژوهش حاضر با روش تحلیلی- توصیفی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای، به بررسی این موضوع پرداخته است. مطابق یافته‌های این تحقیق باید توجه کرد، همان گونه که بسیاری از براهین اثبات وجود خداوند - مانند نظم، فطرت، علیت و ... - حیطه و قلمرو خاص خود را دارند و نمی‌توان به صرف استناد به یک برهان، علاوه بر وجود امر ماورایی - که ما آن را خدا می‌نامیم - بسیاری از صفاتش را ثابت کرد، در اینجا نیز همین گونه است. یعنی مثلاً برهان نظم هم شاید نتواند ازلی و ابدی بودن ناظم را ثابت کند؛ اما کسی به این دلیل، این برهان را کنار نگذاشته است. بنابراین در اینجا نیز شاید بتوان با کنار هم گذاشتن تجربیات دینی افراد مختلف و اشتراک گیری از آنان، علاوه بر اثبات اصل وجود امر ماورایی، برخی از صفاتش مانند رحمت، علم و آگاهی و احاطه به مخلوقات، حیات، حکمت، قدرت و ... را نیز ثابت کرد. هر چند اثبات همین صفات نیز به نحو مطلق (عالم مطلق، قادر مطلق و ...) با این برهان، بعید به نظر می‌رسد.

واژگان کلیدی

برهان تجربه دینی، اثبات وجود خدا، اثبات صفات خدا، قلمرو برهان.

۱. این پژوهش با حمایت بنیاد ملی علم ایران (INSF) انجام شده است.

مقدمه

در سنت فلسفه دین، مسئله اثبات وجود و صفات خداوند همواره از مباحث بنیادین و چالش برانگیز بوده است. متفکران و فلاسفه در طول تاریخ، با ارائه براهین و استدلال‌های گوناگون، سعی در تبیین و اثبات این موضوع داشته‌اند. یکی از این براهین که در دهه‌های اخیر توجه ویژه‌ای را برانگیخته، برهان تجربه دینی است. این برهان یکی از مهم‌ترین استدلال‌های فلسفی برای اثبات وجود خدا در سنت فلسفی غرب است و بر اساس تجارب دینی افراد استوار است و معتقد است این تجارب می‌توانند به‌عنوان شواهدی برای وجود خداوند به‌کار برده شوند. کیث یندل با بسط اصل قرینه تجربی، برهانی را ارائه داده است که بر اساس چهار شرط استوار است. او معتقد است تجارب دینی باید ابطال‌پذیر باشند تا به‌عنوان شواهدی معتبر در نظر گرفته شوند (چقماقی و محمدرضایی، ۱۳۹۸، ص ۳۸). یندل با این رویکرد سعی کرده است تجربه دینی را به‌عنوان یک پدیده تجربی، بررسی و تأیید کند.

ریچارد سوئین‌برن نیز با ارائه اصول آسان‌باوری و گواهی، تقریر ویژه‌ای از برهان تجربه دینی ارائه کرده است. او بر این باور است که تجارب دینی باید بر اساس اصول معقول و قابل اعتماد باشد تا بتواند به‌عنوان دلیلی برای وجود خدا پذیرفته شود (اصغری، ۱۳۹۳، ص ۱۰۲). سوئین‌برن با تأکید بر این اصول، سعی کرده است برهان تجربه دینی را به‌عنوان یک استدلال قوی‌تر در فلسفه دین معرفی کند. در کنار یندل و سوئین‌برن، فیلسوفان دیگری نیز به بررسی برهان تجربه دینی پرداخته‌اند؛ برای مثال پلنتینگا نیز با رویکردی معرفت‌شناختی کوشیده است برهان تجربه دینی را بازسازی کند (شیروانی، ۱۳۹۱، ص ۴۲). این رویکردها نشان می‌دهد برهان تجربه دینی در طول تاریخ از جنبه‌های مختلف تحلیل شده است.

برهان تجربه دینی مبتنی بر این ادعاست که تجارب دینی افراد می‌توانند شواهدی برای وجود و صفات خداوند ارائه دهند (وین‌رایت، ۱۳۹۰،

ص ۵۶). این برهان با تکیه بر تجربه‌های عرفانی، مکاشفات و احساسات دینی، سعی در اثبات این مدعا دارد که این تجارب نمی‌توانند صرفاً ناشی از عوامل روان‌شناختی یا اجتماعی باشند و باید منشأیی فراتر از عالم مادی داشته باشند. البته هر برهانی قابلیت‌ها و محدودیت‌های خاص خود را دارد که در این مقاله تلاش می‌کنیم قابلیت‌های این برهان را برای اثبات برخی صفات الهی برجسته کنیم.

البته نقدهایی مانند نقد عصب‌شناختی یا نقدهای دیوید هیوم و ... بر این برهان وارد شده است که در این مقاله به شکل تفصیلی هر نقد با پاسخ آن بررسی گردیده است.

در این مقاله به این پرسش اصلی پاسخ داده می‌شود که برهان تجربه دینی در اثبات صفات الهی چه کاربردی دارد؟

۱. پیشینه پژوهش

۱) محمد محمدرضایی، «رابطه وحی با تجربه دینی (بررسی دیدگاه دکتر سروش)» (قبسات، ۱۳۸۷): بر اساس این پژوهش، تجربه دینی نمی‌تواند مبنای مناسبی برای دین‌ورزی باشد؛ زیرا دینی بودن تجربه، مستلزم اعتقاد به بعد آموزه‌ای دین است که با مبنابودن تجربه دینی ناسازگار است؛ همچنین ادعا شده است دیدگاه‌های ایشان در باب تجربه دینی برخلاف برهان عقلی و آموزه‌های قرآنی است.

۲) علی شیروانی، «تحلیل برهان تجربه دینی به روایت ماوردس» (فصلنامه آیین حکمت، ۱۳۹۱): دیدگاه چیزم درباره محرک‌های مناسب حواس، طرح توازن داده‌ای کلی و جزئی، نقش حکم در تعیین هویت تجربه و اینکه مستقیم و غیرمستقیم بودن تجربه امری روان‌شناختی است، از جمله نکات مهمی است که در تقریر ماوردس مورد توجه قرار گرفته است.

۳) عبدالرسول کشفی، «بررسی دیدگاه ویلیام رو در باب حجیت

معرفت‌شناختی تجربه دینی»، (فصلنامه اندیشه دینی، ۱۳۹۱): در تجربه دینی نیز مانند ادراک حسی، روش‌های بازرسی وجود دارد و از این رو می‌توان اصل ساده‌باوری را در تجربه دینی نیز به کار گرفت و بدین‌ترتیب برهان تجربه دینی، برهانی دفاع‌کردنی برای اثبات وجود خداوند است.

(۴) امیرچقماقی و محمدرضایی، «برهان تجربه دینی: بررسی موردی، دیدگاه کیث یندل»، (قبسات، ۱۳۹۸): دیدگاه یندل از چند نظر با انتقاد مواجه است. یکسان‌نگاری وحی و تجربه‌دینی، تأکید بر دیدگاه تجربه‌گرایی و نقص ادله وی در قابل اعتماد بودن تجارب دینی از جمله نقدهایی است که در این مقاله به آنها پرداخته شده است.

(۵) یزدانی و میرباقری، «چالش تجارب دینی متعارض برای برهان تجربه دینی و بررسی راه‌حل‌ها»، (قبسات، ۱۳۹۹): از بررسی‌ها می‌توان نتیجه گرفت که تجارب دینی را نمی‌توان به‌مثابه براهینی بر اثبات وجود خدا دانست؛ زیرا فاقد استحکام لازم و کافی برای اثبات‌اند؛ بلکه می‌توانند تأییدهایی بر وجود خدا باشند؛ بنابراین هنوز می‌توان به‌عنوان مؤید بر وجود خدا از آنها بهره جست.

۲. وجه نوآوری پژوهش حاضر

همان‌طور که در قسمت قبل مشخص شد، بسیاری از پژوهش‌ها به‌طور کلی به ارتباط تجربه دینی با اثبات وجود خدا می‌پردازند؛ اما پژوهش حاضر با تمرکز ویژه بر صفات الهی، به بررسی این مسئله می‌پردازد که چگونه می‌توان از طریق تحلیل محتوای تجارب دینی، به اثبات و درک عمیق‌تری از این صفات دست یافت. درحالی‌که بسیاری از پژوهش‌های پیشین به‌طور کلی به ارتباط تجربه دینی با اثبات وجود خدا پرداخته‌اند، این پژوهش با رویکردی جزئی‌نگر، به تحلیل دقیق‌تر تجارب دینی مرتبط با رحمت و مهربانی پرداخته و نشان می‌دهد این تجارب، نه‌تنها می‌توانند وجود خدا را اثبات کنند، بلکه می‌توانند

درک ما از برخی صفات او را نیز تعمیق بخشند.

۳. مبانی نظری تحقیق (مفهوم‌شناسی)

۱) **تجربه دینی:** مفهوم «تجربه دینی» به‌عنوان محور اصلی بحث، نیازمند تبیین دقیق است. تجربه دینی به هرگونه تجربه یا احساسی اطلاق می‌شود که فرد آن را مرتبط با امر قدسی یا ماوراءالطبیعه بداند (جیمز، ۱۳۹۴، ص ۲۳۰). این تجارب می‌توانند شامل احساس حضور الهی، مکاشفات عرفانی، احساس یگانگی با عالم یا هرگونه احساس یا ادراکی باشند که فرد آن را ناشی از ارتباط با خداوند یا نیروهای ماورایی تلقی کند.

دکتر محمدرضایی پس از بررسی تعاریف مختلف در این زمینه معتقد است درواقع مشاهده یا مواجهه با پدیده‌های ماورای طبیعی یا مشارکت در آنها، به‌عنوان تجربه‌ای در نظر گرفته می‌شود که به موجودات ماورای طبیعی، مانند خدا یا امور مرتبط با او تعلق دارد. اگر موضوع این تجربه‌ها امور حسی باشد، آن را تجربه حسی می‌نامند؛ اما اگر این تجربه به خداوند یا جنبه‌ای از او مرتبط باشد، آن‌گاه به‌عنوان تجربه دینی شناخته می‌شود. به‌بیان دیگر در تجربه دینی، خدا به نحوی بر فرد تجلی می‌کند. اگرچه گاهی تجربه‌های دینی به هرگونه تجربه‌ای در زندگی دینی اشاره دارد؛ اما در فلسفه، تمرکز بر تجربه‌های خاصی است که آگاهی تجربی از خدا را به همراه دارند (محمدرضایی، ۱۳۸۱، ص ۴).

۲) **برهان تجربه دینی:** «برهان تجربه دینی» نیز استدلالی است که تلاش می‌کند از این تجارب، به‌عنوان دلیلی برای اثبات وجود و صفات خداوند استفاده کند (وین‌رایت، ۱۳۹۰، ص ۱۲۵). در این برهان، فرض بر این است که تجارب دینی نمی‌توانند صرفاً ناشی از عوامل روان‌شناختی یا اجتماعی باشند، بلکه باید منشأیی فراتر از عالم مادی داشته باشند. بنابراین تحلیل دقیق مفهوم تجربه دینی و بررسی ویژگی‌ها و انواع آن، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است.

۴. چگونگی شکل‌گیری برهان تجربه دینی در غرب

ایده استفاده از تجربه دینی به‌عنوان پایه‌ای برای باورهای دینی را نخستین بار فریدریش شلایرماخر (۱۷۶۸-۱۸۳۴) مطرح کرد. او دین را مبتنی بر «احساس وابستگی مطلق» به امری توصیف کرد که فارغ از مفاهیم عقلی یا اخلاقی است (Schleiermacher, 1958) گرفت. در قرن نوزدهم ویلیام جیمز در کتاب **انواع تجربه دینی** (۱۹۰۲) بین «دین نهادی» و «دین شخصی» تمایز قائل شد. او تجربه دینی را به‌عنوان مواجهه مستقیم فرد با الوهیت، فارغ از ساختارهای مذهبی سنتی تعریف کرد (James, 1902). در نیمه دوم قرن بیستم، فیلسوفانی مانند ریچارد سوئین‌برن و ویلیام آلستون با استفاده از ابزارهای فلسفه تحلیلی، برهان تجربه دینی را نظام‌مند کردند (Swinburne, 2001, 2004). ویلیام آلستون نیز در کتاب **درک خدا، معرفت‌شناسی تجربه دینی** (۱۹۹۱)، تجربه دینی را نوعی «ادراک غیرحسی» (mystical perception) توصیف کرد که در آن خداوند مستقیماً بدون واسطه حواس، در آگاهی فرد حاضر می‌شود. او با مقایسه این تجارب با ادراکات حسی، استدلال کرد که اگرچه امکان خطا وجود دارد، اما نمی‌توان کل این روش معرفتی را بی‌اعتبار دانست (Alston, 1991).

شایان ذکر است بر اساس بررسی‌های صورت گرفته، هیچ‌یک از فیلسوفان غربی تاکنون در مورد امکان اثبات صفات خداوند با بهره‌گیری از تجربیات دینی افراد، مطلبی را مستقیماً عنوان نکرده‌اند و به همین دلیل هرچند خاستگاه این مباحث در غرب بوده است، اما چون در بحثی که ما در این مقاله درصدد بررسی آن هستیم، مطلبی در کتب و مقالات غربی‌ها به آن صورت یافت نشد، به نظر می‌رسد پرداختن بیش از این مقدار به نظریات ایشان، ضروری نباشد.

۵. یافته‌های پژوهش

با بررسی دقیق برهان تجربه دینی و تطبیق آن با مبانی کلامی و فلسفی

اسلامی، به این نتیجه می‌رسیم که این برهان، با وجود چالش‌ها و محدودیت‌های خود، شاید بتواند در اثبات برخی صفات الهی یا درک بهتر معنای آن صفات، کارآمد باشد. برای تبیین این موضوع، ابتدا باید به چند نکته اساسی توجه کرد:

ارتباط تجارب دینی با صفات الهی: برای اثبات یک صفت الهی از طریق تجربه دینی باید نشان داد میان این تجربه و آن صفت، رابطه‌ای منطقی و معنادار وجود دارد. به عبارت دیگر باید نشان داد این تجربه، به‌طور خاص مؤید وجود آن صفت در خداوند است.

با توجه به این نکات، به نظر می‌رسد برهان تجربه دینی، بیشتر در اثبات صفات جمال الهی مانند رحمت، محبت، لطف و بخشنندگی کارآمد است. این صفات، به‌طور مستقیم در بسیاری از تجارب دینی منعکس می‌شوند؛ برای مثال فردی که در یک لحظه سخت و دشوار، احساس آرامش و امید می‌کند، ممکن است این احساس را ناشی از رحمت و لطف الهی بداند. یا فردی که بر اثر عبادت و نیایش، احساس نزدیکی و محبت به خداوند می‌کند، ممکن است این احساس را مؤید وجود صفت محبت در خداوند بداند.

درمقابل، اثبات صفات جلال الهی مانند علم، قدرت، حکمت و عدل از طریق تجربه دینی دشوارتر است. این صفات معمولاً به‌طور مستقیم در تجارب دینی منعکس نمی‌شوند، بلکه نیازمند استدلال‌های عقلی و فلسفی بیشتری هستند؛ برای نمونه اثبات علم الهی از طریق تجربه دینی، نیازمند اثبات این است که این تجربه، ناشی از علم و آگاهی خداوند است. یا اثبات قدرت الهی از طریق تجربه دینی، نیازمند اثبات این است که این تجربه، ناشی از قدرت و توانایی خداوند در ایجاد تغییر و تحول در عالم است.

البته این سخن به معنای عدم امکان اثبات صفات جلال الهی از طریق تجربه دینی نیست، بلکه به این معناست که این اثبات، نیازمند تحلیل دقیق‌تر و پیچیده‌تری از تجارب دینی و ارائه استدلال‌های قوی‌تری است؛

برای نمونه برخی از فلاسفه و عرفا معتقدند تجربه فنا و نیستی در ذات الهی می‌تواند مؤید وجود صفت قدرت در خداوند باشد؛ به این معنا که خداوند با قدرت خود، می‌تواند انسان را از خود فانی کند و به مرتبه‌ای از آگاهی و شناخت برساند که فراتر از درک و تصور اوست.

علاوه بر این باید توجه داشت که برهان تجربه دینی نمی‌تواند به تنهایی و به صورت مستقل، صفات الهی را اثبات کند؛ بلکه این برهان باید در کنار سایر براهین عقلی و نقلی به کار بسته شود. به عبارت دیگر تجربه دینی می‌تواند به عنوان یک مؤید و تقویت کننده برای براهین دیگر عمل کند و نمی‌تواند جایگزین آنها شود.

۶. نقدهای وارد بر برهان

نقدهای مختلفی بر مدعیات تجارب دینی مطرح شده است. برخی از این نقدها عبارت‌اند از:

۱) نقد عصب‌شناختی: گاهی سعی شده است با استفاده از نقدهای عصب‌شناختی، گوهر یا جوهره دین و امکان معرفت دینی را زیر سؤال ببرند. عصب‌شناسان در این حوزه مطالعاتی درصددند با بررسی ساختارهای عصبی میانجی در بروز تجربه دینی، فهم دقیقی از ماهیت تجارب دینی به عنوان یک عمل شناختی به دست آورند (کرمی، ۱۳۹۲، ص ۱۰۷).

البته چنین مسیری با چالش‌های فراوانی پیش روست؛ برای مثال یکی از چالش‌های این حوزه مطالعاتی، محدودیت‌های موجود در روش‌های تصویربرداری ساختاری و عملکردی مغز است. برای نمونه در روش ام.آر.آی به علت صدای دستگاه تصویربرداری، آزمودنی تمرکز خود را از دست می‌دهد. همچنین در روش PET به علت طول عمر بسیار کوتاه ردیاب، آزمودنی باید به سرعت به وضعیت تجربه دینی برسد. دسترسی به تجربه دینی در کوتاه مدت شاید از مهم‌ترین محدودیت‌های چنین روش‌های

تصویربرداری باشد. به هر حال عدم ارتباط صحیح آزمودنی با سازوکارهای تصویربرداری، کیفیت تجربه دینی او را تحت تأثیر قرار می‌دهد. محدودیت مکانی و سخت‌افزاری سازوکارهای تصویربرداری اعصاب مغز باعث می‌شود که مطالعات عصبشناختی تجربه دینی در موقعیت‌های آزمایشگاهی مشخصی عملی باشد (همان، ص ۱۲۹).

۲) تفسیرپذیر بودن تجارب دینی: تجارب دینی می‌توانند ناشی از تفسیری باشند که فرد از پیش داشته است؛ برای مثال یک مسلمان ممکن است مرگ فرزند خود را عقوبت گناهان خویش بداند.

۳) نقدهای دیوید هیوم: دیوید هیوم حملات شدیدی علیه اعتبار معجزات مطرح کرد و معتقد بود معجزات گزارش شده نمی‌تواند اعتبار تجارب ثابت و راسخ ما را از بین ببرد. او همچنین معتقد بود معجزات را ملت‌هایی ناآگاه در روزگاری خاص گزارش کرده‌اند و گواهی مربوط به هر کدام از این معجزات، معارضاتی دارد و همین امور تکیه بر این معجزات را بی‌اعتبار می‌کند (موسوی راد، ۱۳۹۹، ص ۱۱۵).

۴) اصل آسان‌باوری سوئین‌برن: ریچارد سوئین‌برن برای اثبات وجود خدا از طریق تجربه دینی، از اصلی به نام «آسان‌باوری» استفاده می‌کند که می‌گوید اگر شیء الف به ادراک درآید، می‌توان نتیجه گرفت که به‌طور محتمل شیء الف وجود دارد. باین حال این اصل با چالش‌های جدی در برهان تجربه دینی مواجه است و قابل استفاده نیست (یزدانی و میرباقری، ۱۳۹۹، ص ۱۱۵).

۵) تجارب انسان‌مند و امکان‌مند: تجارب دینی بر تجربه‌ای انسان‌مند و امکان‌مند، متعارف و عرفی (سکولار) سوار و استوار است و در بنیادها شناخت دینی را برمی‌اندازد. دلیل اینکه خشت تجربه دینی در بنیادها کج و خام گذاشته شده است، ناشی از تجربه‌ای انسان‌مند و امکان‌مند، متعارف و عرفی (سکولار) ذکر شده است.

به طور کلی نقدها بر مدعیات تجارب دینی، بر ابهام در منشأ تجربه، تفاوت‌های فرهنگی و فردی در تجارب دینی، امکان تبیین روان‌شناختی آنها و عدم امکان اثبات عینی و مستقل این تجارب تأکید دارند.

۷. پاسخ به نقدهای وارد بر برهان تجربه دینی

(۱) یکی از مهم‌ترین پاسخ‌ها به نقد تفسیرپذیری، اصل خوش‌باوری (یا زودباوری) است که ریچارد سوئین‌برن ارائه کرده است. طبق این اصل، اگر برای فردی چنین به نظر برسد که X حاضر است، احتمالاً X واقعاً حاضر است، مگر آنکه دلیل قانع‌کننده‌ای برای رد آن وجود داشته باشد. سوئین‌برن استدلال می‌کند که بدون پذیرش چنین اصلی، در باتلاق شکاکیت فرومی‌رویم.

این اصل را می‌توان به تجارب دینی نیز تعمیم داد. اگر فردی خدا را تجربه می‌کند، باید این تجربه را معتبر دانست، مگر آنکه دلیل کافی برای رد آن وجود داشته باشد. صرف امکان تأثیرپذیری از باورهای پیشین، دلیل کافی برای بی‌اعتبار دانستن کل تجربه نیست. همان‌طور که تجارب حسی ما نیز تحت تأثیر پیش‌زمینه‌های ذهنی قرار می‌گیرند، اما این امر باعث نمی‌شود ما اعتبار تمام تجارب حسی را زیر سؤال ببریم.

(۲) برخی فیلسوفان دین معتقدند باید میان انواع تجربه دینی تمایز قائل شد. جف جوردن در بررسی تبیین‌های طبیعت‌گرایانه تجربه دینی بحث می‌کند که آیا کشف تبیین طبیعی برای تجربه دینی، حجیت معرفت‌شناختی آن را از بین می‌برد یا خیر. برخی تأکید می‌کنند که به محض کشف تبیین طبیعی، حجیت معرفت‌شناختی تجربه دینی از میان می‌رود، اما دیدگاه سومی نیز وجود دارد که برخی تجربه‌های دینی با شرایط خاص، حتی با وجود تبیین طبیعی، همچنان حجیت معرفتی خود را حفظ می‌کنند (نصیری، ۱۳۹۴، ص ۳۰۰).

(۳) یکی از پاسخ‌های قوی به نقد تفسیرپذیری، وجود موارد متعدد تغییر

دین افراد بر اساس تجربه‌های دینی است. اگر تجارب دینی صرفاً بازتاب اعتقادات پیشین باشند، چگونه می‌توان مواردی را توضیح داد که افراد تجربه‌ای دینی داشته‌اند که کاملاً با باورهای پیشین آنها در تضاد بوده و منجر به تغییر دین آنها شده است؟

این موارد نشان می‌دهد تجربه دینی صرفاً یک تفسیر ذهنی از باورهای پیشین نیست، بلکه می‌تواند مواجهه‌ای واقعی با امری فراطبیعی باشد؛ برای مثال تجربه پولس قدیس در راه دمشق که منجر به گرویدن او از دشمنی با مسیحیت به مبلغ دین مسیح شد، نمونه‌ای از این دست است.

(۴) پاسخ دیگر به نقدهای وارده این است که تجارب حسی نیز همانند تجارب دینی، تفسیرپذیرند. ما هنگام دیدن یک صحنه، آن را براساس پیش‌زمینه‌ها و آموخته‌های قبلی خود تفسیر می‌کنیم؛ اما این امر باعث نمی‌شود اعتبار تجارب حسی را به‌طور کلی زیر سؤال ببریم. اگر صرف تفسیرپذیری دلیلی برای رد اعتبار تجارب است، باید تمام تجارب حسی را نیز بی‌اعتبار بدانیم که این به معنای پذیرش شکاکیت افراطی خواهد بود. به عبارت دیگر، همان‌طور که انسان با توجه به حضور جنبه‌ای الهی در وجود خود، می‌تواند با خدا ارتباط معنوی داشته باشد، این ارتباط الزاماً تحت تأثیر تفسیرهای پیشینی نیست، بلکه می‌تواند بازتاب واقعیتی فراطبیعی باشد (منافی اناری، ۱۳۸۴، ص ۳۰).

(۵) به باور براد اجماع عارفان درباره ماهیت معنوی واقعیت، دلیلی بر اعتبار تجربه دینی است. اگر تجارب دینی صرفاً برساخته‌های فرهنگی و تفسیرهای شخصی باشند، چگونه می‌توان شباهت‌های چشمگیر میان تجارب عارفان در فرهنگ‌ها و ادیان مختلف را توضیح داد؟

این شباهت‌ها نشان می‌دهد تجربه دینی از منبعی واحد سرچشمه می‌گیرد که فراتر از تفسیرهای فرهنگی و شخصی است. به بیان دیگر وجود اشتراکات بنیادین در تجارب دینی، استدلالی علیه تفسیرپذیری محض آنهاست.

۶) پاسخ دیگر به نقدهای واردشده، ارائه معیارهایی برای ارزیابی تجارب دینی است. متون دینی و عرفانی معیارهایی برای تشخیص تجارب صادق از کاذب ارائه می‌دهند. این معیارها شامل مطابقت با عقل، شریعت و نصوص مقدس است. برهان تجربه دینی به‌عنوان یکی از براهین اثبات وجود خدا نزد متکلمان غربی بر این پایه استوار است که تجربه دینی نوعی مواجهه با خداوند یا امور ماورای طبیعی است و می‌تواند به‌عنوان دلیل و برهانی بر وجود خداوند تلقی شود. البته این تجارب باید با معیارهای عقلی و دینی ارزیابی شوند.

۷) برخی متفکران مسلمان، تجربه دینی را نوعی علم حضوری و شهودی می‌دانند که فراتر از تفسیرهای ذهنی است. در این دیدگاه، در تجربه دینی واقعی، فرد مستقیماً با واقعیت متعالی مواجه می‌شود، بدون آنکه این مواجهه نیازمند تفسیر باشد. این نوع تجربه، با علم حصولی که مبتنی بر مفاهیم و تصورات ذهنی است، تفاوت دارد.

۸) ویلیام آلستون استدلال می‌کند که تجارب دینی بخشی از یک «روش معرفتی» اند که می‌توانند منجر به باورهای صادق شوند. او معتقد است رد اعتبار تجارب دینی صرفاً به دلیل تفسیرپذیری، نوعی دور در استدلال است؛ زیرا رد یک روش معرفتی نیازمند استفاده از روش‌های دیگر است که آنها نیز می‌توانند در معرض تردید قرار گیرند. از نظر آلستون، تجارب دینی باید مورد اعتماد باشند، مگر دلیلی علیه آنها ارائه شود. صرف امکان خلاف، دلیل کافی برای بی‌اعتمادی به این روش معرفتی نیست.

۸. بررسی امکان اثبات برخی صفات الهی با برهان تجربه دینی

به‌عنوان یک فیلسوف دین، با بررسی دقیق و موشکافانه، می‌توان به این نتیجه رسید که اثبات شش صفت علم، قدرت حیات، حکمت، عدالت و کمال مطلق بودن خداوند از طریق برهان تجربه دینی، با چالش‌ها و

ظرافت‌های خاصی همراه است. هرکدام از این صفات، به دلیل ماهیت و ارتباطشان با تجارب انسانی، درجات متفاوتی از قابلیت اثبات از این طریق را دارا هستند.

۱. علم الهی: اثبات علم الهی از طریق برهان تجربه دینی، دشوارترین چالش را در بین صفات دارد. دلیل این امر آن است که علم، به معنای آگاهی و احاطه به تمام جزئیات هستی، به‌طور مستقیم در تجارب دینی افراد منعکس نمی‌شود. اگرچه ممکن است فرد در تجربه دینی خود، احساسی از آگاهی و روشنایی درونی داشته باشد، این احساس نمی‌تواند به‌طور قاطع دلیلی بر علم الهی باشد (رحمانی‌زاده و عبدی، ۱۳۹۹، ص ۴۰). به عبارت دیگر تجربه دینی بیشتر جنبه‌ای احساسی و شهودی دارد تا جنبه‌ای شناختی و اطلاعاتی.

با این حال نمی‌توان به‌طور کامل نقش تجربه دینی در اثبات علم الهی را نادیده گرفت. برخی فلاسفه و عرفا معتقدند تجربه فنا و نیستی در ذات الهی می‌تواند مؤید وجود علم مطلق در خداوند باشد (محمدی، ۱۳۸۴، ص ۴۰)؛ به این معنا که خداوند با علم خود، به تمام زوایای وجود انسان آگاه است و می‌تواند او را از خود فانی کند و به مرتبه‌ای از آگاهی و شناخت برساند که فراتر از درک و تصور اوست.

در بسیاری از تجربه‌های دینی، مؤمنان نه تنها وجود خدا، بلکه صفات الهی را نیز شهود می‌کنند؛ برای نمونه در عرفان اسلامی، افرادی مانند مولوی یا ابن عربی از «اشراق وجودی» سخن می‌گویند که در آن، خداوند به عنوان موجودی «عالم به همه جزئیات» (علم مطلق) تجربه می‌شود. در متون ودایی نیز براهما به عنوان «سروگیا» (همه‌دانا) توصیف می‌شود. این توصیفات مشترک نشان‌دهنده شهودی است که از علم الهی نشئت می‌گیرد. اگر به گفته جان هیک، تجربه‌های دینی را بازنمایی‌های مختلف «حقیقت غایی» بدانیم، آن‌گاه اشتراک در توصیف صفاتی مانند علم مطلق،

نشان‌دهنده واقعیت عینی این صفات است (Hick, 1989).

۲. قدرت الهی: اثبات قدرت الهی از طریق برهان تجربه دینی، مقایسه با صفت علم، تا حدودی آسان‌تر است. دلیل این امر آن است که تجارب دینی، اغلب با احساسی از توانایی و غلبه بر مشکلات همراه‌اند. فردی که در تجربه دینی خود، احساس آرامش و امید می‌کند، ممکن است این احساس را ناشی از قدرت الهی در حل مشکلات و غلبه بر سختی‌ها بداند. علاوه‌براین تجارب معنوی و عرفانی، مانند مکاشفات و کرامات، می‌توانند به‌عنوان شواهدی بر قدرت الهی در تغییر و تحول در عالم هستی تلقی شوند؛ برای نمونه شفای یک بیمار لاعلاج از طریق دعا و نیایش، می‌تواند نشانه‌ای از قدرت الهی در مداخله در امور عالم و تغییر قوانین طبیعت تلقی شود.

اگر خداوند را موجودی قادر مطلق، عالم مطلق و خیر محض بدانیم، تجربه دینی می‌تواند بازتابی از قدرت ارتباطی او باشد. ویلیام جیمز در **گونه‌های تجربه دینی** (۱۹۰۲) نشان می‌دهد این تجربه‌ها اغلب حاوی احساس «واقعیتی برتر»ند که فرد را دگرگون می‌کند (James, 1902). این دگرگونی - مانند اشراق ناگهانی یا احساس آرامش مطلق - نمی‌تواند صرفاً محصول ذهن انسان باشد؛ زیرا از حدود ظرفیت‌های روان‌شناختی فراتر می‌رود. به تعبیر آلستون تجربه دینی نوعی «ادراک مستقیم» خداوند است؛ همان‌گونه که نور خورشید را می‌بینیم، حضور خدا را نیز «احساس» می‌کنیم. قدرت خداوند در این است که می‌تواند خود را به شیوه‌ای متناسب با درک انسان آشکار کند (alston, 1991).

تجارب دینی اغلب همراه با اثرات تحول‌بخش در زندگی افرادند؛ مانند تغییر رادیکال در رفتار، اخلاق یا باورهای دینی. سوئین‌برن به مواردی مانند تجربه پولس قدیس اشاره می‌کند که از یک آزاردهنده مسیحیان به مبلغی پرتلاش تبدیل شد (Swinburne, 2004). این تحولات عمیق، تأثیر قدرت الهی در تغییر ماهوی انسان را نشان می‌دهد. همچنین گزارش‌های معتبر از

شفاهای معجزه‌آسا در چارچوب تجارب دینی – مانند موارد مورد بررسی جی. پی. مورلند – به‌عنوان شواهدی عینی از مداخله قدرت الهی در جهان مطرح می‌شوند (Habermas, 20099). این پدیده‌ها با چالش کشیدن قوانین طبیعی، بر وجود قدرتی فراتر از طبیعت دلالت دارند.

بنابراین برهان تجربه دینی با استناد به ماهیت بی‌واسطه و تحول‌آفرین این تجارب، قدرت خداوند را نه صرفاً به‌عنوان علت اولیه بلکه فاعلی حاضر و مؤثر در جهان نشان می‌دهد. باین‌حال باید توجه داشت که قدرت الهی، با قدرت انسانی تفاوت‌های اساسی دارد. قدرت الهی، مطلق و نامحدود است؛ درحالی‌که قدرت انسانی، محدود و نسبی است. بنابراین نمی‌توان تجارب دینی مربوط به قدرت را به‌طور مستقیم، دلیلی بر قدرت نامتناهی الهی دانست.

۳. حیات الهی: اثبات حیات الهی از طریق برهان تجربه دینی، شاید نزدیک‌ترین و ملموس‌ترین ارتباط را در بین این صفات داشته باشد. دلیل این امر آن است که حیات، به معنای وجود و آگاهی، به‌طور مستقیم در تجارب دینی افراد منعکس می‌شود. فردی که در تجربه دینی خود، احساس نزدیکی و ارتباط با خداوند می‌کند، درواقع، در حال تجربه حیات الهی است. علاوه‌براین تجارب دینی، اغلب با احساسی از شادی، نشاط و سرزندگی همراه‌اند. این احساسات می‌توانند نشانه‌هایی از حیات الهی در وجود انسان تلقی شوند؛ به عبارت دیگر تجربه دینی می‌تواند به انسان کمک کند تا با حیات الهی ارتباط برقرار کند و از طریق این ارتباط، به درک بهتری از معنا و هدف زندگی دست یابد.

تجربه دینی، نه استنتاجی عقلی، بلکه مواجهه‌ای بی‌واسطه با وجودی زنده است که حیات او در توانایی‌اش بر ارتباط مستقیم با انسان تجلی می‌یابد. بنابراین اگرچه برهان تجربه دینی به‌تنهایی نمی‌تواند تمامی وجوه وجود خداوند را اثبات کند، اما در ترکیب با برهان‌های دیگر – مانند برهان علی

یا اخلاقی- وزن احتمالاتی قابل توجهی می‌یابد، به‌ویژه آنکه- چنان‌که سوئین‌برن استدلال می‌کند- در جهانی بدون خدا، وقوع چنین تجربه‌های ژرف و دگرگون‌کننده‌ای نامحتمل می‌نماید (Swinburne, 2004). بنابراین تجربه دینی نه‌تنها شاهی بر وجود خداوند، بلکه گواهی بر حیات پویا و ارتباطجوی اوست که در تعامل با آگاهی انسان، خود را آشکار می‌کند.

ویلیام جیمز در **گونه‌های تجربه دینی** (۱۹۰۲) تأکید می‌کند که این تجربه‌ها حاوی «کیفیت بی‌واسطه» ای هستند که سوژه را به «واقعیتی برتر» پیوند می‌زند؛ واقعیتی که نه به‌مثابه یک مفهوم انتزاعی، بلکه به‌عنوان وجودی زنده و فعال تجربه می‌شود؛ به‌گونه‌ای که دگرگونی‌های وجودی پایدار- مانند تحول اخلاقی یا آرامش متافیزیکی) تنها در پرتو تأثیر یک فاعل آگاه و قادر مطلق تبیین‌پذیرند (James, 1902). رودلف اتو در **مفهوم امر قدسی** (۱۹۲۳) نیز با توصیف «عنصر عقل‌ستیز» (Numinous) در تجربه دینی- ترکیبی از ترس و جذبۀ در برابر امر مطلق- نشان می‌دهد این تجربه‌ها نه بازتاب سوبرکتیویته محض، بلکه پاسخ به وجودی مستقل و حیات‌بخش‌اند (Otto, 1923).

با توجه به مطالب فوق می‌توان نتیجه گرفت که برهان تجربه دینی می‌تواند در اثبات سه صفت علم، قدرت و حیات خداوند مؤثر باشد، اما میزان کارآمدی آن در اثبات هرکدام از این صفات متفاوت است. این برهان، بیشتر در اثبات صفاتی مانند رحمت، محبت، لطف و حیات کارآمد است؛ درحالی‌که اثبات صفاتی مانند علم و قدرت نیازمند تحلیل دقیق‌تر و پیچیده‌تری از تجارب دینی و ارائه استدلال‌های قوی‌تری است.

درنهایت باید تأکید کرد که برهان تجربه دینی نمی‌تواند به‌تنهایی و به‌طور مستقل، صفات الهی را اثبات کند؛ بلکه این برهان باید در کنار سایر براهین عقلی و نقلی مورد استفاده قرار گیرد. به عبارت دیگر تجربه دینی می‌تواند به‌عنوان یک مؤید و تقویت‌کننده برای براهین دیگر عمل کند، اما

نمی‌تواند جایگزین آنها شود.

۴. حکمت الهی: اثبات حکمت الهی از طریق برهان تجربه دینی، با مسائل قابل توجهی روبه‌روست. حکمت، به معنای آگاهی و تدبیر الهی در آفرینش و اداره جهان، به‌طور مستقیم در تجارب دینی افراد قابل مشاهده نیست. به عبارت دیگر تجربه دینی بیشتر بر احساسات و عواطف درونی فرد متمرکز است و کمتر به درک عقلانی و فلسفی از نظام هستی می‌پردازد. با این حال شاید بتوان گفت که تجارب دینی می‌توانند به‌طور غیرمستقیم دلیلی بر حکمت الهی باشند؛ برای مثال احساس نظم و هماهنگی درونی که فرد در تجربه دینی خود تجربه می‌کند، می‌تواند انعکاسی از نظم و هماهنگی کلی در جهان تلقی شود. این نظم و هماهنگی می‌تواند دلیلی بر وجود یک ناظم حکیم و مدبر باشد.

برهان تجربه دینی برای اثبات حکمت خداوند، بر ماهیت هدف‌مند و تحول‌آفرین تجارب عرفانی استوار است که نشان می‌دهد این تجارب نه تصادفی بلکه بازتابی از طراحی حکیمانه الهی برای هدایت انسان به سمت شناخت حقیقت متعالی‌اند. مایستراکهارت در تحلیل سه مرحله‌ای «مرگ روح» - به عنوان موجود مخلوق، خود مستقل و حتی به مثابه طبیعت الهی - تأکید می‌کند که رسیدن به «ملکوت خداوند درون» مستلزم گذار از فرایندی ساختارمند است که تنها با حکمت الهی قابل تبیین است (Meister Eckhart, 1974). این سیر تکاملی که در آن روح به «هیچ» مطلق تبدیل می‌شود تا حضور بی‌واسطه الهی را دریابد، نشان‌دهنده برنامه‌ریزی دقیقی است که شناخت خدا را نه از طریق استدلال‌های انتزاعی بلکه از مسیر تخلیه وجودی ممکن می‌سازد.

ویلیام آلستون نیز با استناد به «حق ادعای اولیه» تجربه‌های دینی، استدلال می‌کند که اگر فردی در تجربه‌ای دینی، وحدت غایت‌مند هستی یا هارمونی پیچیده‌ای را درک کند که فراتر از تصادف است، این درک - در

صورت فقدان دلایل نقض کننده- باید به عنوان شاهی بر حکمت خداوند تلقی شود؛ همان گونه که ادراک حسی یک اثر هنری پیچیده، دال بر وجود خالق آگاه و حکیم است (Alston, 1991).

عارفی را در نظر بگیرید که وحدت همه چیز را در پرتو خرد الهی می بیند، یا بیماری که در اوج درماندگی، «طرحی حکیمانه» را در رنج خود کشف می کند. این شهودها - که گاه به دگرگونی های اخلاقی پایدار می انجامند- تنها در پرتو فرضیه وجود فاعلی حکیم تبیین پذیرند؛ زیرا تصادف یا طبیعت فاقد غایت، قادر به ایجاد چنین هماهنگی معناداری نیستند.

۵. عدالت الهی: اثبات عدالت الهی از طریق برهان تجربه دینی، با پیچیدگی های خاصی روبه روست. از یک سو بسیاری از افراد در تجارب دینی خود، احساسی از عدالت و انصاف الهی را تجربه می کنند؛ برای مثال احساس آرامش و رضایت درونی که فرد پس از انجام اعمال نیک و دوری از گناهان تجربه می کند، می تواند به عنوان نشانه ای از عدالت الهی در پاداش دادن به نیکوکاران و مجازات گناهکاران تلقی شود.

از سوی دیگر وجود شرور و مصائب در جهان می تواند به عنوان چالشی برای اثبات عدالت الهی از طریق تجربه دینی تلقی شود. چگونه می توان وجود این همه رنج و سختی را با عدالت الهی سازگار دانست؟ در پاسخ به این پرسش، فلاسفه و متکلمان، استدلال های مختلفی ارائه داده اند. برخی معتقدند شرور و مصائب، ابزاری برای امتحان و آزمایش انسان ها هستند و از این طریق زمینه برای رشد و کمال آنها فراهم می شود. برخی دیگر معتقدند شرور و مصائب، ناشی از سوءاستفاده انسان ها از اختیار و آزادی خود بوده، خداوند در این زمینه مسئولیتی ندارد.

به طور کلی اثبات عدالت الهی از طریق برهان تجربه دینی نیازمند تفسیر دقیق و ظریفی از تجارب دینی و توجه به ابعاد مختلف این تجارب است؛ همچنین باید توجه داشت که عدالت الهی ممکن است با معیارهای عدالت

انسانی متفاوت بوده و درک کامل آن، فراتر از توانایی‌های عقلانی ما باشد. از منظر فلسفه دین، عدالت الهی به معنای دادن حق به صاحبان آن و عدم ارتکاب هرگونه ظلم و قبیح است که عقل سلیم نیز آن را می‌پذیرد. در این چارچوب، تجربه دینی به فرد این امکان را می‌دهد که عدالت خداوند را نه صرفاً به عنوان یک مفهوم نظری، بلکه واقعیتی زنده و جاری در جهان و در زندگی خود احساس و ادراک کند. به بیان دیگر تجارب دینی که شامل احساس حضور خداوند در موقعیت‌های مختلف زندگی، دریافت الهامات اخلاقی و مشاهده نظم و توازن در جهان است، شاهدهی عملی بر تحقق عدالت الهی به شمار می‌روند. این تجارب، به‌ویژه هنگامی که با تحولات اخلاقی و روانی فرد همراه باشند، نشان می‌دهند خداوند نه تنها عادل است، بلکه عدالت او در تعامل با انسان‌ها جاری و مؤثر است؛ برای مثال در مواجهه با مسئله شر و رنج که یکی از چالش‌های اصلی در اثبات عدالت الهی است، تجربه دینی می‌تواند به فرد اطمینان دهد که این رنج‌ها در نظام حکیمانه و عادلانه خداوند جایگاهی دارند و در نهایت به عدالت کلی او منتهی می‌شوند. این اطمینان از طریق تجربه حضور خداوند در دل بحران‌ها و دریافت وعده‌های الهی در معاد و حسابرسی نهایی تقویت می‌شود. همچنین بر اساس گزارش‌های متعدد از تجارب دینی، افراد بسیاری شاهد تحول درونی و بازسازی اخلاقی خود بوده‌اند که این تحول، بازتابی از عدالت خداوند در هدایت و تکلیف انسان است؛ یعنی خداوند به هر فرد بر اساس ظرفیت و عملش فرصت رشد و توبه می‌دهد و این خود مصداق عدل الهی است.

ویلیام آلستون استدلال می‌کند که اگر فردی در تجربه‌ای قدسی، توازن نهایی نیکی و بدی یا حس جبران رنج‌ها در پرتو حکمتی والا را درک کند، این ادراک - در فقدان شواهد نقض‌کننده - باید به عنوان شاهدهی بر عدالت خداوند پذیرفته شود؛ همان‌گونه که ادراک حسی یک سیستم قضایی عادلانه، دال بر وجود قانون‌گذار منصف است (Alston, 1991).

ویلیام جیمز نیز نشان می‌دهد تجربه‌های عرفانی، اغلب با شهود «حقانیت غایی» همراه‌اند؛ مثلاً عارفی که رنج‌های بشری را در پرتو «عدالتی نامرئی» توجیه می‌کند یا انسانی که در اوج بی‌عدالتی ظاهری، به «توازن نهایی هستی» ایمان می‌آورد. این شهودها - که گاه به پذیرش رنج یا تلاش برای اصلاح اخلاقی می‌انجامند - تنها در پرتو فرضیه وجود فاعلی عادل تبیین‌پذیرند؛ زیرا طبیعت بی‌طرف یا تصادف‌کور، قادر به ایجاد چنین هماهنگی اخلاقی هدف‌مندی نیستند (James, 1902).

۶. کمال مطلق بودن الهی: اثبات کمال مطلق بودن خداوند از طریق برهان تجربه دینی، به نظر می‌رسد مشکلات پرشماری در پی داشته باشد. کمال مطلق به معنای دارا بودن تمام صفات نیکو و منزّه بودن از هرگونه نقص و کاستی است. اثبات چنین صفتی برای خداوند، نیازمند بررسی و تحلیل تمام تجارب دینی و نشان دادن این است که این تجارب، به نوعی، انعکاسی از کمال مطلق الهی‌اند.

بسیاری از فلاسفه و عرفا معتقدند تجربه فنا و نیستی در ذات الهی می‌تواند والاترین مرتبه از تجربه دینی و نشانه‌ای از کمال مطلق الهی تلقی شود. در این تجربه، فرد از تمام محدودیت‌ها و نقص‌های خود رها می‌شود و به وحدت با ذات الهی می‌رسد. این وحدت، به معنای دارا شدن تمام صفات نیکو و منزّه شدن از هرگونه کاستی است.

با این حال باید توجه داشت که تجربه فنا یک تجربه نادر و استثنایی است و برای همه افراد قابل دسترس نیست؛ بنابراین نمی‌توان به‌طور کلی بر این تجربه برای اثبات کمال مطلق بودن خداوند تکیه کرد.

به‌طور کلی اثبات کمال مطلق بودن خداوند از طریق برهان تجربه دینی، نیازمند تفسیر جامع و فراگیری از تمام تجارب دینی و ارائه استدلال‌های قوی و متقن است؛ همچنین باید توجه داشت که کمال مطلق الهی، فراتر از درک و تصور ماست و نمی‌توان به‌طور کامل به کنه آن پی برد.

نتیجه‌گیری

مقاله حاضر با عنوان «بررسی تحلیلی قلمرو برهان تجربه دینی در اثبات برخی صفات خداوند» به بررسی و ارزیابی این برهان در اثبات صفات الهی پرداخت. در این راستا، ضمن تبیین مبانی و مفروضات برهان تجربه دینی، به بررسی انتقادی استدلال‌های مطرح‌شده در این زمینه پرداخته شد. همچنین با بررسی دیدگاه‌های مختلف فلاسفه و متکلمان مسلمان و غربی، میزان کارآمدی این برهان در اثبات صفات خداوند ارزیابی گردید.

یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد برهان تجربه دینی، با وجود چالش‌ها و محدودیت‌های خود، می‌تواند در اثبات برخی صفات الهی کارآمد باشد. این برهان، به‌ویژه در اثبات صفاتی مانند رحمت، محبت، لطف و بخشنده‌گی، دارای ظرفیت‌های قابل توجهی است. تجارب دینی، با تأکید بر احساسات و ادراکاتی که فرد در ارتباط با امر قدسی تجربه می‌کند، می‌توانند شواهدی برای وجود این صفات در خداوند تلقی شوند.

با این حال باید توجه داشت که برهان تجربه دینی نمی‌تواند به‌تنهایی و به‌طور مستقل، صفات الهی را اثبات کند، بلکه این برهان باید در کنار سایر براهین عقلی و نقلی مورد استفاده قرار گیرد. به عبارت دیگر تجربه دینی می‌تواند به عنوان یک مؤید و تقویت‌کننده برای براهین دیگر عمل کند، اما نمی‌تواند جایگزین آنها شود.

یکی از چالش‌های اساسی در استفاده از برهان تجربه دینی، مسئله اعتبار این تجارب است. چگونه می‌توان تشخیص داد که یک تجربه دینی، واقعی و معتبر است و ناشی از عوامل روان‌شناختی یا اجتماعی نیست؟ فلاسفه و متکلمان، معیارهای مختلفی برای ارزیابی اعتبار تجارب دینی ارائه داده‌اند. برخی بر سازگاری این تجارب با عقل و وحی تأکید می‌کنند؛ در حالی که برخی دیگر بر نتایج عملی و آثار مثبت این تجارب در زندگی فردی و اجتماعی تأکید دارند. به نظر می‌رسد هیچ‌یک از این معیارها، به‌تنهایی

کافی نیستند و برای ارزیابی اعتبار تجارب دینی، باید به مجموعه‌ای از عوامل توجه کرد.

علاوه‌براین باید توجه داشت که تجارب دینی، بسیار متنوع و گوناگون‌اند. برخی از این تجارب، بسیار عمیق و تأثیرگذارند، درحالی‌که برخی دیگر، سطحی و گذرا هستند؛ برخی از تجارب دینی با مکاشفات و رؤیاهای عرفانی همراه‌اند، درحالی‌که برخی دیگر، صرفاً شامل احساسات و ادراکات ساده‌اند. برای استفاده از برهان تجربه دینی در اثبات صفات الهی، باید به نوع و محتوای این تجارب توجه کرد و از تعمیم‌دادن آنها به همه افراد و همه شرایط خودداری کرد.

درنهایت باید تأکید کرد که هدف از برهان تجربه دینی، اثبات وجود و صفات خداوند به صورت عینی و مستقل نیست؛ بلکه هدف اصلی این برهان، تقویت ایمان و تعمیق شناخت انسان نسبت به خداوند است. تجربه دینی می‌تواند به انسان کمک کند تا با خداوند ارتباط برقرار کند و از طریق این ارتباط، به درک بهتری از صفات و کمالات الهی دست یابد. برخی متفکران مسلمان معتقدند تجربه دینی می‌تواند به‌عنوان یک «کلید» برای ورود به عالم معنا و شناخت حقایق دینی عمل کند؛ به‌این‌معناکه تجربه دینی می‌تواند به انسان کمک کند تا از سطح ظاهری و تقلیدی دین عبور کند و به عمق و باطن آن دست یابد. این متفکران تأکید می‌کنند که تجربه دینی نباید به‌عنوان یک جایگزین برای عقل و وحی تلقی شود، بلکه باید به‌عنوان یک مکمل و تقویت‌کننده برای آنها مورد استفاده قرار گیرد.

در پایان باید اشاره کرد که برهان تجربه دینی، یکی از براهین مهم و پرکاربرد در فلسفه دین است. این برهان با تکیه بر تجارب و احساسات دینی افراد، سعی در اثبات وجود و صفات خداوند دارد. با وجود چالش‌ها و محدودیت‌های خود، این برهان می‌تواند در تقویت ایمان و تعمیق شناخت انسان نسبت به خداوند مؤثر باشد؛ بااین‌حال برای استفاده از این برهان،

باید به مبانی، مفروضات و چالش‌های آن توجه کرد و از تعمیم‌دادن آن به همه افراد و همه شرایط خودداری کرد.

حامی مالی

بنا به اظهار نویسنده مسئول، این مقاله با حمایت بنیاد ملی علم ایران (INSF) انجام شده است.

سهم نویسنده در پژوهش

نویسنده مسئولیت کامل طراحی، اجرا، نگارش و تأیید نهایی مقاله را بر عهده داشته است.

تضاد منافع

نویسنده اعلام می‌دارند که هیچ تضاد منافی در رابطه با نویسندگی و یا انتشار این مقاله ندارد.

منابع

اصغری، محمدجواد (۱۳۹۳). برهان تجربه دینی از دیدگاه ریچارد سوئین برن. قم: انتشارات دانشگاه ادیان و مذاهب.

امیر چقماقی، حمید، و محمدرضایی، محمد (۱۳۹۸). برهان تجربه دینی: بررسی موردی، دیدگاه کیت پندل. فصلنامه علمی پژوهشی قبسات، ۲۴ (۹۱)، ۳۱-۵۸.

جیمیز، ویلیام (۱۳۹۴). تنوع تجربه دینی. ترجمه حسین کیانی، تهران، انتشارات حکمت.

رحمانی‌زاده، محسن، و عبدی، حسن (۱۳۹۹). بررسی دلالت برهان فطرت بر اثبات صفات ذات خدا. فصلنامه علمی پژوهشی آیین حکمت، ۱۱ (۴۲)، زمستان، ۳۱-۵۲، در:

doi: 10.22081/pwq.2020.68546

شیروانی، علی (۱۳۸۲). تجربه دینی از دیدگاه امام خمینی (س). پژوهشنامه متین، ۵ (۱۸)، ۱۱۱-۱۵۷.

شیروانی، علی (۱۳۹۱). تحلیل برهان تجربه دینی به روایت ماوردس. فصلنامه علمی پژوهشی آیین حکمت، ۴ (۱۴)، زمستان، ۱۱۷-۱۴۳.

شیروانی، علی (۱۳۹۱). بازسازی برهان تجربه دینی بر اساس دیدگاه پلنتینگا. پژوهشنامه فلسفه دین (نامه حکمت)، ۱۰ (۱۹)، بهار و تابستان.

کشفی، عبدالرسول (۱۳۹۱). بررسی دیدگاه ویلیام رو در باب حجیت معرفت شناختی تجربه

دینی. فصلنامه اندیشه دینی، دانشگاه شیراز، ۱۲ (۴۲)، ۱-۱۴، در:

doi: 10.22099/jrt.2013.1167

کرمی، کریم (۱۳۹۲). نقد و بررسی مطالعات عصب شناختی تجربه دینی: مسائل و محدودیت‌ها. جستارهای فلسفه دین، ۲ (۴)، ۱۰۷-۱۳۳.

محمدرضایی، محمد (۱۳۸۱). نگاهی به تجربه دینی، فصلنامه علمی پژوهشی قبسات، ۷ (۲۶)، ۳-۲۲.

محمدرضایی، محمد (۱۳۸۷). رابطه وحی با تجربه دینی (بررسی دیدگاه دکتر سروش). فصلنامه علمی پژوهشی قبسات، ۱۳ (۴۷)، ۷۱-۸۶.

محمدی، هاشم (۱۳۸۴). صفات ذات از دیدگاه اشاعره، معتزله و تشیع. انسان‌پژوهی دینی، ۲ (۵)، ۲۹-۵۷.

منافی اناری، سالار (۱۳۸۴). پژوهشی در مفهوم تجربه دینی و عرفانی در ادب فارسی. متن‌پژوهی ادبی، ۸ (۲۳)، ۲۷-۴۰، در:

doi: 10.22054/ltr.2005.6289

موسوی راد، سیدحسین، و موسوی راد، سیدجابر (۱۳۹۹). توانایی انسان کامل بر اعجاز و پاسخ به نقدهای فخر رازی و هیوم درباره اعتبار آن. انسان‌پژوهی دینی، ۱۷ (۴۳)، ۱۰۹-۱۲۶، در:

doi: 10.22034/ra.2019.102040.2296

نصیری، منصور (۱۳۹۴). تجربه دینی و تبیین‌های طبیعت‌گرایانه: بررسی دیدگاه جف جوردن. فلسفه و کلام اسلامی، ۴۸ (۲)، ۲۸۷-۳۰۷، در:

doi: 10.22059/jitp.2015.56524

وین‌رایت، ویلیام جی. (۱۳۹۰). فلسفه دین. ترجمه علیرضا کرمانی، قم: انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.

یزدانی، عباس، و میرباقری، محمدعلی (۱۳۹۹). چالش تجارب دینی متعارض برای برهان تجربه دینی و بررسی راه‌حل‌ها. فصلنامه علمی پژوهشی قبسات، ۲۵ (۹۷)، ۲۵-۴۸.

یزدانی، عباس، و میرباقری، محمدعلی (۱۳۹۹). بررسی انتقادی استفاده سوئین‌برن از اصل آسان‌باوری در برهان تجربه دینی. پژوهش‌های عقلی نوین، ۵ (۱۰)، ۱۰۵-۱۲۶، در:

doi: 10.22081/nir.2020.57016.1198

Alston, William (1991). *Perceiving God: the Epistemology of religious Experience*. Ithaca and London: Cornell University Press.

Habermas, Gary. (2009). *God's Activity in T's Activity in Today's World: a Review Essay on Kingdom Triangle*, *Philosophia Christi* 11:1 (2009): 215-223.

- Hick, J. (1989) *An Interpretation of Religion*. Oxford, England: Oneworld Publications.
- James, William (1902). *The varieties of religious experience*. in his collected Writings 1902-1910. selected by Bruce Kuklick (1987), New York: The library of America.
- Meister Eckhart (1974). *parisian Questions and prologues*. Trans. and intro. Armand A. Maurer, Toronto: pontifical Institute of mediaeval Studies.
- Otto, Rudolf (1923). *The idea of the holy: an inquiry into the non-rational factor in the idea of the divine and its relation to the rational*. Translated by John W. Harvey, Revised with Additions, London Milford: Oxford University Press.
- Schleiermacher (1958). *Speeches on Religion*. trans. John Oman, New York: Harper Torch Books.
- Swinburne, Richard (2001). *Epistemic Justification*. Oxford: Oxford University Press.
- Swinburne, Richard (2004). *The Existence of God*. Oxford: Oxford University Press.

References

- Alston, W. (1991). *Perceiving God: The Epistemology of Religious Experience*. Ithaca and London: Cornell University Press.
- Amir Chaqmaqhi, H., & Mohammad Rezaei, M. (2019). The Argument of Religious Experience: A Case Study of Keith Yandel's Perspective. *Qabsat Scientific Research Quarterly*, 24(91), 31-58. (in Persian)
- Asghari, M. J. (2014). The Argument of Religious Experience from the Perspective of Richard Swinburne. Qom: University of Religions and Denominations Publications. (in Persian)
- Habermas, G. (2009). *God's Activity in Today's World: A Review Essay on Kingdom Triangle*. Liberty University.
- Hick, J. (1989). *An Interpretation of Religion*. Oxford: Oneworld Publications.
- James, W. (1902). *The Varieties of Religious Experience*. In his *Collected Writings 1902-1910*, selected by Bruce Kuklick (1987). New York: The Library of America.
- Jimmies, W. (2015). *The Diversity of Religious Experience*. (H. Kiani, Trans.). Tehran: Hekmat Publications. (in Persian)
- Karimi, K. (2013). A Review of Neurobiological Studies of Religious Experience: Issues and Limitations. *Essays on the Philosophy of Religion*, 2(4), 107-133. (in Persian)
- Kashfi, A. R. (2012). A Study of William Rowe's View on the Epistemological Validity of Religious Experience. *Shiraz University Journal of Religious Thought*,

- 12(42), 1-14. (in Persian)
- Manafi Anari, S. (2005). A Study on the Concept of Religious and Mystical Experience in Persian Literature. *Literary Text Study*, 8(23), 27-40. (in Persian)
- Meister Eckhart. (1974). *Parisian Questions and Prologues*. (A. A. Maurer, Trans.). Toronto: Pontifical Institute of Mediaeval Studies.
- Mohammad Rezaei, M. (2002). A Look at Religious Experience. *Qabsat Scientific Research Quarterly*, 7(26), 3-22. (in Persian)
- Mohammad Rezaei, M. (2008). The Relationship between Revelation and Religious Experience: A Study of Dr. Soroush's View. *Qabsat Scientific Research Quarterly*, 13(47), 71-86. (in Persian)
- Mohammadi, H. (2005). The Attributes of the Essence from the Perspective of Ash'arites, Mu'tazilites and Shiites. *Religious Human Studies*, 2(5), 29-57. (in Persian)
- Mousavi Rad, S. H., & Mousavi Rad, S. J. (2020). The Ability of the Perfect Human Being to Perform Miracles and a Response to the Criticisms of Fakhr Razi and Hume about Its Validity. *Religious Human Studies*, 17(43), 109-126. (in Persian)
- Nasiri, M. (2015). Religious Experience and Naturalistic Explanations: A Study of Jeff Jordan's Perspective. *Islamic Philosophy and Theology*, 48(2), 287-307. (in Persian)
- Otto, R. (1923). *The Idea of the Holy: An Inquiry into the Non-Rational Factor in the Idea of the Divine and Its Relation to the Rational*. (J. W. Harvey, Trans.). London: Oxford University Press.
- Rahmani Zadeh, M., & Abdi, H. (2020). An Investigation of the Significance of the Argument of Nature on the Proving of the Attributes of God's Essence. *Aiyin Hekmat Scientific Research Quarterly*, 11(42), 31-52. (in Persian)
- Schleiermacher, F. (1958). *Speeches on Religion*. (J. Oman, Trans.). New York: Harper Torch Books.
- Shirvani, A. (2003). Religious Experience from the Perspective of Imam Khomeini. *Matin Journal*, 5(18), 111-157. (in Persian)
- Shirvani, A. (2012). Analysis of the Argument of Religious Experience According to Mawardis. *Aiyin Hekmat Scientific Research Quarterly*, 4(14), 117-143. (in Persian)
- Shirvani, A. (n.d.). Reconstruction of the Argument of Religious Experience Based on Plantinga's Perspective. *Journal of Philosophy of Religion (Nameh-e-Hekmat)*, 10(19). (in Persian)
- Swinburne, R. (2001). *Epistemic Justification*. Oxford: Oxford University Press.
- Swinburne, R. (2004). *The Existence of God*. Oxford: Oxford University Press.

- Wainwright, W. J. (2011). *Philosophy of Religion*. (A. Kermani, Trans.). Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute Publications. (in Persian)
- Yazdani, A., & Mirbagheri, M. A. (2020). The Challenge of Conflicting Religious Experiences for the Argument of Religious Experience and the Examination of Solutions. *Qabsat Scientific Research Quarterly*, 25(97), 25-48. (in Persian)
- Yazdani, A., & Mirbagheri, M. A. (n.d.). A Critical Review of Swinburne's Use of the Principle of Simplicity in the Argument of Religious Experience. *New Rational Studies*, 5(10), 105-126. (in Persian)